

تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نهاد وقف در استان مرزی خراسان جنوبی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۲/۲۸

مفید شاطری^۱

عمران راستی^۲

چکیده

وقف با کارکردهای متنوع خود و جایگاه ویژه اش در فرهنگ تشیع از جنبه های مختلف جامعه شناختی، اقتصادی، تاریخی، کالبدی، فرهنگی، سیاسی و غیره می تواند مورد بررسی قرار گیرد. موقوفات در تأسیس و تداوم حیات نهادها و مراکز دینی، مذهبی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی عام المنفعه تأثیر فراوانی داشته و منشأ اثرات فراوان بوده اند. در این پژوهش که به کمک شیوه اسنادی و با رویکردی تاریخی تهیه شده، سعی بر این بوده تا تأثیرات اجتماعی - فرهنگی وقف در دو بخش اثرات مستقیم و غیرمستقیم مورد کنکاش قرار گیرد. نتایج بازخوانی اولیه اسناد مربوطه، بیانگر تنوع کارکردی نهاد وقف و مصارف موقوفات در فرهنگ تشیع به طور عام و در محدوده مورد مطالعاتی، به طور خاص است و این ویژگی، نهاد وقف را در مذهب تشیع نسبت به وقف و موقوفات در سایر مذاهب، متمایز و ممتاز می سازد. پشتوانه مالی موقوفات ضمن تأثیرات مستقیم در حوزه های متعدد از جمله در حوزه بیان و نشر معارف دین اسلام و مذهب تشیع، به انسجام اجتماعی، افزایش امنیت اجتماعی و همدلی و همگرایی بیشتر در بین مردم، به خصوص در جامعه تشیع منطقه شرق ایران به عنوان یک منطقه مرزی، کمک مؤثری نموده است. نهاد وقف هم چنین با تحکیم، تثبیت و تقویت پایگاه های تشیع از جمله مساجد، حسینیه ها، مراسم مذهبی از قبیل عزاداری و تأسیس و اداره مدارس علوم دینی در خاور ایران به افزایش قلمرو مؤثر ملی در دوره حکومت های شیعی و حفظ و تقویت قلمروهای ژئوپلیتیکی و ایدئولوژیکی تشیع انجامیده است.

واژگان کلیدی: وقف، کارکردهای اجتماعی - فرهنگی، پایگاه های تشیع، خراسان جنوبی

مقدمه

نهاد وقف در فرهنگ تشیع از جایگاه ویژه ای برخوردار است و موقوفات در تأسیس و تداوم حیات نهادها و مراکز فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی تأثیر فراوانی داشته و توانسته اند در دوره های مختلف تاریخ، منشأ حرکت های مؤثری باشند. پیوستگی وقف با اسلام و به عبارتی پشتوانه های دینی آن باعث می شد که توجه شایانی از سوی جامعه نسبت به آن به عمل آید. در طول تاریخ، مدارس علمیه، مساجد، تکایا، حسینیه ها و حتی کاروانسراها، حمام ها و بازارچه های بسیاری دیده می شود که محصول وقف هستند. بی تردید هر یک از این نهادها و مراکز در شکل گیری نظام فکری و علمی جامعه نقش حائز اهمیتی داشته اند (امیددانی، ۱۳۸۰). هر کدام از این موارد را می توان به نوعی پایگاهی برای مکتب تشیع محسوب نمود که در متن مقاله، مصادیقی که با وقف مرتبط است، مورد بررسی قرار گرفته است. مهم ترین پایگاه های مورد بررسی شامل مساجد، حسینیه ها، مدارس علمیه و کتابخانه ها می باشند که عمدتاً به کمک موقوفات دارای کارکردهای متنوعی در طول تاریخ بوده اند.

هدف اصلی مقاله درباره محتوای دینی یا ارزش مذهبی وقف نیست، بلکه نگاه به آن، از منظر جامعه شناختی است. وقف پدیده یا عملی است که در میان امم اسلامی و غیراسلامی قدمتی دیرینه دارد، اما کمتر مورد توجه محققان بویژه در جامعه شناسی دینی قرار گرفته است. وقف مقوله ای است که تاکنون بیشتر از دید "ثواب آخرت" در آن نگریده اند و رویکردی کاملاً مذهبی - فقهی بدان داشته اند و از درون به آن پرداخته اند. اما در وقف می توان جلوه هایی از روح انسانی، اخلاقی و نیز ابعاد روانشناختی، سیاسی و جامعه شناختی و یک نمونه برجسته از کنش اجتماعی مستمر انسان را در درازای تاریخ مورد مطالعه قرار داد و در پس این عمل ظاهراً ساده مذهبی، بسیاری از خطوط ناپیدای حقایق اجتماعی و تاریخی را خواند. کارکردهای آشکار

پایگاه‌های تشیع در اغلب پژوهش مورد تأکید قرار گرفته است، لیکن کارکردهای پنهان و نقشی که در ساختار اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، ژئوپلیتیکی و بسیج توده‌ها و همگرایی و انسجام اجتماعی داشته‌اند، کمتر مورد توجه بوده است که در این مقاله، بخشی از هدف ما را شکل می‌دهد.

دین و مذهب در طول تاریخ بشر، کارکردهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و ژئوپلیتیکی داشته است. به عنوان مثال، در گذشته یکی از عوامل مؤثر در تفکیک مرزهای جغرافیایی، عامل مذهب بود که در زمره کارکردهای جغرافیایی - سیاسی و ژئوپلیتیکی مذهب به شمار می‌آید. در قرن بیستم نیز کم و بیش نقش آفرینی عوامل مذهبی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و پدیده‌های ناشی از آن تداوم داشته است. در حال حاضر هم، ثبات سیاسی برخی از کشورها تا حد زیادی در ارتباط با توزیع فضایی مذهب و نیز زبان است به گونه‌ای که می‌توان گفت در دو دهه گذشته، مذهب به عرصه ژئوپلیتیک بازگشته است (سیمبر، ۱۳۸۵: ۱۰۸). اما مصادیق دیگر از جمله جنگ‌های مذهبی اروپا در قرن هفدهم و هم‌چنین مصادیق دیگر قرن بیستمی از جمله تجزیه شبه‌قاره هند به چند کشور و از جمله تشکیل دو کشور پاکستان و هند و ایجاد کشوری مانند لبنان در خاورمیانه تحت تأثیر عامل مذهب، حاکی از آن است که تأثیرات جغرافیایی - سیاسی و ژئوپلیتیکی مذهب، تاریخی قدیمی‌تر دارد.

مفهوم ژئوپلیتیک شیعه حتی از ژئوپلیتیک مذهب نیز جدیدتر می‌نماید، به طوری که برخی از صاحب‌نظران، ژئوپلیتیک شیعه را با وقوع انقلاب اسلامی همزاد می‌دانند. از منظر این گروه با پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ و رخدادهای متعدد بعدی که عمدتاً متأثر از آن بودند، تشیع به یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار دنیای ژئوپلیتیک تبدیل شد. البته انقلاب اسلامی خود تا حد زیادی متأثر از معارف شیعی بود و از آموزه‌ها و آرمان‌های آن بهره‌داری کرده بود. در واقع، محور اصلی حرکتی که در ایران از سال ۱۳۴۲ آغاز شد و به پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ انجامید، پدیده‌ای به نام مذهب بود (احمدی، ۱۳۸۹: ۳۸). در حقیقت آموزه‌ها، عناصر و مؤلفه‌های مذهب و فرهنگ تشیع و هم‌چنین پایگاه‌های مذهب تشیع، از جمله مساجد، حسینیه‌ها و

مدارس علمیه و مراسم مذهبی تشیع، از قبیل عزاداری‌های ماه‌های محرم و صفر و دهه فاطمیه، نقش مهمی در پیروزی انقلاب اسلامی و حفظ و تحکیم موقعیت نظام و حکومت برآمده از پیروزی انقلاب اسلامی داشته و دارد. مولانا (۱۳۸۴: ۲۱۸) در کتاب "اطلاعات و ارتباطات جهانی" نقش مجراهای سنتی را در پیروزی انقلاب اسلامی که توسط حضرت امام (ره) به کار گرفته شد را نقشی کلیدی می‌داند: «آیت الله خمینی در جمهوری اسلامی ایران از زیرساخت ارتباطی که از قبل در این کشور وجود داشت، یعنی مجراهای سنتی هم چون دیدارهای عمومی در سطح گسترده، مراکز تجاری، مساجد و بازارها استفاده کرد».

در بین نهادهای اصیل اسلامی، نهاد اسلامی وقف نقش بسیار مهمی در تقویت، تثبیت و تحکیم پایگاه‌های تشیع داشته است. مصارف بسیاری از موقوفات بنا به نظر واقفین به مساجد، حسینیه‌ها، تکایا، مدارس علمیه و مراسم مذهبی و عزاداری اختصاص یافته است و نقش این پایگاه‌ها در شکل‌گیری بسیاری از جریان‌های حق‌طلبانه و شیعی، نقش مهمی داشته است. در جریان پیروزی انقلاب اسلامی، مساجد، حسینیه‌ها، تکیه‌ها و مراسم مذهبی، مبدأ و منشأ شکل‌گیری هسته‌های اولیه مقاومت و گروه‌ها و حرکت‌های انقلابی، تظاهرات‌ها و راهپیمایی‌ها بود. نقش مدارس علمیه و از جمله مدرسه علمیه فیضیه نیز در پیروزی انقلاب اسلامی، نقشی پررنگ بود. در دوره پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز این پایگاه‌ها، محل اعزام بسیجیان به جبهه‌ها، استقرار پایگاه‌های بسیج، محل آموزش و یادگیری و گردهمایی و محل مشارکت عمومی در تعیین سرنوشت سیاسی - اجتماعی افراد جامعه بوده است.

پایگاه‌های تشیع در حواشی قلمرو جغرافیایی تشیع، از جمله مناطق خاوری ایران از اهمیت بسیار بالاتری برخوردار بوده و هست، چرا که پیوستگی قلمروهای شیعه نشین در ضلع خاوری ایران قطع می‌گردد و در داخل کشورهای همسایه شرقی امتداد نمی‌یابد، به طوری که در دو کشور افغانستان و پاکستان اگر چه اقلیت‌های قابل توجهی از شیعیان وجود دارد، اما قلمروهای شیعه نشین این کشورها، فاقد پیوستگی جغرافیایی است و پیروان مذهب تسنن، اکثریت جمعیت دو کشور افغانستان و پاکستان را تشکیل

می دهد. علاوه بر این، در امتداد مرز خاوری با قبض و بسط نواری از قلمرو سنی نشین در شرق کشور وجود دارد و می توان گفت مناطق شیعه نشین خاوری ایران، هم در جغرافیای سیاسی و هم در جغرافیای مذهبی در زمره مناطق مرزی به شمار می آیند. این پژوهش در پی آن است تا نقش نهاد وقف را در تقویت، تثبیت و تحکیم پایگاه های تشیع در جناح خاوری ایران و به خصوص استان خراسان جنوبی، مورد بررسی و مذاقه قرار دهد.

روش تحقیق

پژوهش انجام شده را بر مبنای هدف می توان در ردیف تحقیقات کاربردی - توسعه ای محسوب نمود که از نظر ماهیت و روش در زیرگروه پژوهش های توصیفی از نوع توصیفی - تحلیلی است. اطلاعات مورد نیاز از اسناد وقفی و هم چنین آمار و اطلاعات موجود در اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی و متون مکتوب جمع آوری و مورد استفاده قرار گرفته است. از آن جا که بررسی تمامی پایگاه های تشیع مرتبط با نهاد وقف در واحد تحلیل یک استان عملاً امکان پذیر نبوده، سعی شده تا نقش چهار پایگاه مهم تر شامل مساجد، حسینیه ها، مدارس علمیه و کتابخانه های وقفی مورد بررسی، توصیف و تحلیل قرار گیرد.

یافته های تحقیق

وقف بر مساجد؛ مهم ترین پایگاه تشیع

مسجد قلب جامعه اسلامی است و اصلی ترین پایگاه دین، اخلاق و معنویت و برترین مکان تقویت ایمان و عالی ترین مرکز کسب آگاهی و بصیرت و والاترین کانون احیاء و تقویت اندیشه و فرهنگ ناب اسلامی و زیباترین جایگاه تربیت و پرورش انسان های وارسته و مهم ترین مکان گسترش فعالیت های علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی است. یکی دیگر از مصارف وقف، ایجاد مساجد و بناهای عام المنفعه، تأمین نیازها و تعمیر این بناها در طول زمان به کمک درآمد موقوفات بوده است. علاوه بر مساجد، اماکنی

چون حسینیه ها، کاروانسراها، آب انبارها، حوض ها، حمام ها و غیره به کمک موقوفات و درآمد حاصل از آن در طول زمان پابرجا و در خدمت عامه مردم بوده است. مقایسه بناهای دارای موقوفات با بناهایی که فاقد موقوفه اند به خوبی نشان می دهد که بناهای دارای موقوفات در طول زمان هر چند بر اثر حوادث طبیعی دچار آسیب های جدی گردیده اند، ولی باز به کمک درآمد موقوفات احیاء گشته اند (سعیدی رضوانی، ۱۳۷۲). شاخص ترین مثال در خراسان جنوبی، مسجد جامع دشت بیاض است که در سال ۹۲۰ قمری ساخته شده و به کمک موقوفات معین تاکنون به عنوان یک پایگاه مهم تشیع ایفای نقش نموده است (وقف نامه عادی امیر رفیع الدین مربوط به سنه ۹۲۰ هجری قمری). جدول ۱ آمار کمی مساجد در خراسان جنوبی در سال ۱۳۹۰ را نشان می دهد.

جدول ۱) تعداد مساجد اهل تشیع استان به تفکیک شهرستان و نقاط شهری و روستایی

شهرستان	تعداد مساجد در نقاط شهری	تعداد مساجد در نقاط روستایی	تعداد کل مساجد شهرستان
بشرویه	۳۸	۸۰	۱۱۸
بیرجند	۴۸	۳۶۲	۴۱۰
درمیان	۲۰	۱۵۴	۱۷۴
سرایان	۲۹	۳۵	۶۴
سربیشه	۱۳	۲۱۳	۲۲۶
فردوس	۱۹	۴۴	۶۳
قاینات	۴۷	۲۷۳	۳۲۰
نهبندان	۱۴	۱۵۶	۱۷۰
تعداد کل	۲۲۸	۱۳۱۷	۱۵۴۵

مأخذ: (اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، ۱۳۸۵)

این رقم بالای مساجد، به عنوان یک پدیده مولود وقف در طول تاریخ نیز با کمک پشتوانه مالی وقف، پایدار و پابرجا مانده اند. به عنوان مثال، در نهبندان از مجموع اسناد وقفی حدود ۷٪ مرتبط با وقف مصارف مساجد می شود (شاطری، ۱۳۸۸). جدول پیوست مقاله مشخصات موقوفاتی که در شهرستان های بیرجند، سربیشه و درمیان بر

مساجد و مصارف ضروری آن وقف شده است را نشان می دهد.

وقف بر حسینیه ها؛ پایگاهی با کارکردهای متنوع

حسینیه پرکاربردترین مکان مذهبی در میان شیعیان با کارکرد اختصاصی در برگزاری مراسم سنتی عزاداری و روضه خوانی بویژه برای حضرت امام حسین (ع) و یارانش، و نیز با کارکرد عمومی در برگزاری آیین های مذهبی و فرهنگی محسوب می شود.

با وجود اهمیت زیاد مساجد در سراسر جهان تشیع، حسینیه ها در اجرای مراسم ویژه سوگواری، شیعی (سینه زنی، روضه خوانی و ذکر مصائب اهل بیت، نوحه خوانی و وعظ و در برخی مناطق تعزیه خوانی) جایگاهی اختصاصی یافته که مشتمل است بر مراسم دهه اول محرم یا اول محرم تا ۲۸ صفر، مراسم سوگواری برای پیامبر و دیگر معصومان علیهم السلام در دیگر ایام سال قمری، مراسم میلاد و منقبت خوانی برای معصومان علیهم السلام و برگزاری مراسم ویژه ماه مبارک رمضان، از جمله شب های قدر و مجالس قرائت قرآن. اجرای مجالس ترحیم شهروندان و برنامه های مذهبی و فرهنگی نیز از فعالیت های معمول در حسینیه هاست.

حسینیه ها، بویژه در ماه های محرم و صفر، کانون اصلی مراجعه و پررونق ترین مرکز ارتباط جمعی مناطق شیعه نشین به شمار می روند. حضور مردم در این مکان ها و همیاری آنان برای آماده سازی و تأمین خدمات و اجرای مراسم، بدون در نظر گرفتن سن و جنسیت و وضع مالی و جایگاه و رتبه ی اجتماعی، امکان گسترده ای برای تقویت حس همدلی و همبستگی شیعیان فراهم می آورد. چون حسینیه های هر محل، معمولاً حائز هویت محلی ویژه خود هستند، این کارکرد اجتماعی حسینیه ها در مقیاس محله، مناسبات عمیق و ریشه داری را در میان ساکنان ایجاد و تقویت می کند. باید گفت در ادوار متأخرتر، حسینیه ها مرکزی برای برنامه های عام المنفعه، از جمله تشکیل صندوق های قرض الحسنه نیز هستند. کارکرد هویت بخشی و تقویت همبستگی در حسینیه های متعلق به جمعیت های مهاجر یا مسافر در شهرهای دیگر، مثلاً حسینیه های آذربایجانی ها در تهران و حسینیه های ایرانیان در عتبات عالیات،

بارزتر است.

در خراسان جنوبی اگر چه در ابتدا مکان‌های عزاداری تنها با نام حسینیه شناخته می‌شد، اما به مرور و در طول تاریخ این مکان‌ها با نام‌های دیگری به نام سایر ائمه نام‌گذاری شد که عمدتاً همان کارکرد را دارا هستند.

در شهرستان بیرجند عناوینی چون هیأت، هیأت عزاداران، هیأت جان‌نثاران، هیأت محبان، مجتمع فرهنگی- مذهبی، انجمن محبان، بیت الزهراء، مهدیه، همگی دارای کارکرد حسینیه می‌باشند. در شهرستان قاینات عناوینی چون حسینیه، مهدیه، هیأت، هیأت جان‌نثاران، موسی بن جعفری، جوادالائمه؛ در شهرستان فردوس بیشتر با نام‌های حسینیه و هیأت؛ در شهرستان سرایان با نام‌های حسینیه، مهدیه، زینبیه، ابوالفضل؛ در شهرستان سربیشه به نام‌های حسینیه، مهدیه، ابوالفضل، صاحب‌الزمانی؛ در شهرستان درمیان با نام‌های حسینیه، حسینیه و مجتمع فرهنگی، مهدیه؛ در شهرستان بشرویه با نام‌های حسینیه، هیأت، فاطمیه، عباسیه، مهدیه و زینبیه و در شهرستان نهبندان بیشتر با نام حسینیه یاد شده است. جدول ۲ تعداد حسینیه‌ها به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۹۱ را نشان می‌دهد.

جدول ۲) تعداد حسینیه‌های استان به تفکیک شهرستان در سال ۱۳۹۱

ردیف	شهرستان	مجموع تعداد حسینیه در شهرستان	تعداد حسینیه در مراکز شهری	تعداد حسینیه در مراکز روستایی
۱	بیرجند	۱۵۸	۳۵	۱۲۳
۲	قاینات	۱۲۱	۲۳	۹۸
۳	فردوس	۶۶	۱۷	۴۹
۴	بشرویه	۴۰	۲۳	۱۷
۵	سرایان	۲۷	۹	۱۸
۶	درمیان	۲۰	۲	۱۸
۷	نهبندان	۵۰	۳	۴۷
۸	سربیشه	۵۵	۱۰	۴۵
	مجموع	۵۳۷	۱۲۲	۴۱۵

مأخذ: (اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، ۱۳۸۵)

حسینیه‌ها علاوه بر کارکرد مذهبی، در دوره‌هایی به تناسب نیاز زمان به عنوان یک مرکز آموزشی- فرهنگی ایفای نقش نموده‌اند. به عنوان مثال، حسینیه شوکتیه و حسینیه حاج عبدالعلی خان در بیرجند برای سال‌های متمادی به عنوان مراکز آموزشی در سطوح ابتدایی تا دانشگاه نقش مؤثری در رونق علمی شهرستان ایفاء نموده‌اند. این حسینیه‌ها نه تنها به عنوان یک مکان، بلکه از محل موقوفات آنها حمایت‌های خوبی از محصلین مدارس می‌شد (گنجی، ۱۳۸۹). جدول ۳ مهم‌ترین موقوفات در ارتباط با حسینیه‌ها را نشان می‌دهد.

جدول ۳) مهم‌ترین موقوفات حسینیه‌ها در شهرستان‌های بیرجند، درمیان و سربیشه

مورد مصرف عمده	میزان و نوع موقوفه	محل وقوع	تاریخ وقف		نام واقف	کلاسه پرونده
			شمسی	قمری		
مخارج حسینیه، عزاداری و اطعام عزاداران حسینی	یک باب منزل، یک طاقه اسفدن، یک سهام دولاب، ده فنجان اردکول، نیم روز بند اردکول، هفت یک طاقه اسفدن با اراضی و اشیاء	بیرجند، اسفدن		۱۲۸۰	کربلاتی اسدالله بیگ و...و	الف-۴۴
دو سهام رد مظالم واقف، دو سهام تعزیه حضرت فاطمه (س) مازاد خرج فقراء ذریه علویه	چهار سهام شوکت آباد	شوکت آباد				
تعزیه سیدالشهداء	دو سهام مزرعه حیدرآباد	حیدرآباد				
دو سهام ولیمه در شب تولد امام زمان (عج) و یک سهام به مصرف مترددین فقیر از مزرعه مزبوره	سه سهام قائم آباد	قائم آباد		۱۳۱۶	امیر اسماعیل خان	الف- ۱۷۳
تعزیه سیدالشهداء	دو سهام حسین آباد	حسین آباد				
تعزیه سیدالشهداء و مازاد بر مصرف شکست و ریخت و تعمیر و خرید وسایل ضروری حسینیه	دو سهام قنات کوشه و یک سهام حاجی آباد	کوشه حاجی آباد				
حسینیه سرپشته بیرجند و مخارج عزاداری	نیم روز آب قنات پسوج	پسوج (پسوج)		۱۳۰۳	صبیه آقا علی رضا	ب-۴۱

تعزیه سیدالشهداء و اطعام عزاداران	۶۰ فنجان محمدآباد با اراضی	محمدآباد	۱۳۱۰	فاطمه خانم و محمدعلی بیک	ح-۲۸۷
حسینیه تقاب	تعدادی اسباب و اثاثیه				
وقف روضه حضرت ابوالفضل العباس	شمشیر، تفنگ، تفنگچه				
مسافرین و مترددین	منزلی در تقاب				
تعزیه سیدالشهداء و مخارج تعمیر حسینیه حبیب الله	چهارده فنجان و نیم قصبه و یک باب دکان در بیرجند با ظروف	بیرجند	۱۲۸۳	علی اصغر حسب الوصیه حاج ملاهادی	ع-۳۲
حسینیه و مسجد صاحب الزمانی خیرآباد نو	یک باب منزل در بیرجند	بیرجند	۱۳۶۳	عباس کاویان و نرگس فیروزی	ع-۴۱۹
جهت احداث حسینیه ولی عصر (عج)	شش دانگ یک قطعه زمین در دشت علی آباد بیرجند	بیرجند	۱۳۶۶	عباس چهاردهی	ع-۴۸۲
تعزیه سیدالشهداء و حسینیه	یک باب منزل و سه درب دکان و نیم روز مولید با اراضی	بیرجند	۱۲۶۸	حاج غلامحسین ابن کربلایی علی	

منبع: (شاطری، ۱۳۸۲)

مدارس علمیه

بررسی تاریخچه وقف در اسلام نشان می دهد که در طول دوره های تاریخی، واقفین متعدد املاکی را بر مدارس علوم دینی وقف نموده که به مدد برخوردارانی از درآمد همین موقوفات در قرون دوم تا چهارم هجری، تحولات علمی مهمی در دنیای اسلام رخ داد. مدارس مهمی هم چون مدارس نظامیه در بغداد، مدرسه بیهقیه و سعیدیه در نیشابور، مدرسه الفاضلیه در قاهره، از مدارس مهم و معتبر جهان اسلام بودند که به کمک درآمد موقوفات در ترویج فرهنگ و علوم اسلامی، نقش مؤثری در جهان اسلام ایفاء نمودند (ساعاتی، ۱۳۷۴: ۲۰-۲۱).

تاریخ تأسیس حوزه علمیه شیعه در استان خراسان را باید مربوط به قرن دهم هجری، یعنی اوایل دوره صفویه دانست. زیرا قبل از این تاریخ حکومت خراسان در دست حاکمان سنی مذهب بوده است و این حکام به تقویت مدارس دینی اهل سنت می پرداختند. در

بیرجند حوزه علمیه معصومیه در سال ۱۱۶۱ هجری قمری توسط امیرمعصوم خان خزیمه یکی از دو فرزند امیراسماعیل خان خزیمه از محل موقوفات امیرعلم خان اول تأسیس شد. این مدرسه محل تربیت طلاب علوم دینی بود که در حجره‌های آن سکونت اختیار کرده و از محل موقوفات اولیه و کمک‌های مردمی زندگی می‌کردند (گنجی، ۱۳۸۲: ۳۵).

مدارس علمیه مهم استان

فردوس

این شهر از دیرباز زادگاه علما، فقها و افراد صاحب نام بوده و در طی سه چهار سده اخیر، محل تحصیل علوم دینی بوده و آموزش معارف اسلامی در آن رواج داشته است. مدارس دینی فردوس عبارت است از: ۱- مدرسه حبیبیه ۹۱۱ ق. ۲- مدرسه شیخ ۱۲۱۱ ق. ۳- مدرسه علیا ۱۲۳۵ ق. ۴- مدرسه علمیه مجتمع فرهنگی امام خمینی (ره).

قاین

حوزه علمیه قاین سابقه طولانی دارد. مطابق وقف‌نامه مدرسه علمیه جعفریه، سابقه تأسیس این مدرسه سال ۱۱۳۰ ق. می‌باشد. در حال حاضر در این شهرستان سه مدرسه دینی وجود دارد که عبارتند از: ۱- مدرسه علمیه جعفریه (جدید) ۲- مدرسه علمیه جعفریه (قدیم) ۳- مدرسه علمیه الزهراء (س).

بیرجند

این شهرستان از دیرباز از فیض وجود عالمان بافضیلت و دانشمندان برجسته بهره برده و حوزه علمیه آن (مدرسه علمیه معصومیه) بیش از هفت قرن پیش به دست با برکت عالمان دینی دایر شده است. دیگر مدارس دینی این شهرستان عبارتند از: ۱- مدرسه علمیه امام خمینی (ره) ۲- مدرسه علمیه فاضل ۳- مدرسه علمیه آیت‌الله آیتی ۴- مدرسه علمیه رضویه. اساتید این حوزه عبارتند از: آقایان صائب، تهامی، صالحی، اکبری، خوشحال، عرفانی، خسروی و حجة‌الاسلام اسدی.

زهان

حوزه علمیه جعفریه واقع در شهر زهان تابع شهرستان زیرکوه، از دیگر مراکزی است که بر اساس کتب وقفی کتبخانه که بعضاً نسخه‌های منحصر به فردی می‌باشد، به دوره قبل از صفویه می‌رسد. اما بر اثر حوادث دوران از جمله سیل و زلزله، بخش‌های مهمی از اسناد و مدارک آن از بین رفته است. آیتی (۱۳۷۰: ۲۰) در بهارستان می‌نویسد: «از قرای زیرکوه یکی زهان است که از قدیم مدرسه و مسجد داشته و علمای فاضل پرورده و دیگر، قریه افین است که معلوم است در سابق ام‌القرای آن ولایت بوده، از آثارش قدمت و عمران آن ظاهر است، من جمله مسجدی در آن جاست که بنیانش منیع و ایوانش رفیع بوده و با خط طغری بر اطراف ایوان آن خطوطی گچ‌بری شده است». این مدرسه دارای موقوفات و کتب وقفی متعدد است که به پشتوانه همین منابع، از جمله‌ی مراکز علمی فعال در شرق کشور از گذشته تاکنون بوده است. سنت حسنه وقف نقش مهمی در ادامه حیات و فعالیت حوزه علمیه زهان داشته است. به کمک منابع درآمدی همین موقوفات بوده که حوزه مذکور، در طول دوره‌های تاریخی فعال و در تعلیم و تربیت عالمان دینی در عرصه فرهنگ و علوم دینی نقش بنیادی داشته است. موقوفات مدرسه علمیه زهان شامل موارد ذیل می‌شود:

- ۱) موقوفه میرزا جعفرخان: مهم‌ترین موقوفه این مدرسه، کل شش دانگ روستای کلاته مزار است.
- ۲) سه دانگ از مزرعه لاغره مهرک؛
- ۳) یک سهم از آغاز مهرک موقوفه رجب‌الحسینی با اراضی و اشجار زرشک؛
- ۴) سی من زمین با اشجار زرشک معروف به باغ وقف واقع در زهان؛
- ۵) یک سهم از سارجین؛
- ۶) یک دوم از نیم‌طاقه موقوفه میرعلی نقی در پایهان که نصف آن بر مصارف مدرسه و نصف درآمد آن بر مسجد می‌باشد؛
- ۷) موقوفه افراسیاب واقع در پیش‌ده زهان که یک سوم آن وقف بر مدرسه و باقی بر حمام و مسجد زهان است؛

۸) اراضی وقفی اطراف مدرسه شامل: الف) دو من زمین زرشکی معروف به خید وقف مدرسه ب) شش من زمین با اشجار زرشک ایتیاعی محمداقرا ضیائی ج) دو من زمین باغچه آقامیربیک با اشجار زرشک د) دو من زمین ورثه مرحوم موهبتی (شاطری، ۱۳۸۵).

درخش

در زمان فتحعلی شاه قاجار توسط حاج کوچک میرزا ملقب به صدرالعلماء، یکی از علمای درخش، مدرسه طلاب تأسیس می شود. او بعدها به سمت صدرالعلمایی خراسان منصوب می گردد و تا زمان ناصرالدین شاه قاجار در حکومت مرکزی باقی می ماند. از مرحوم صدرالعلماء دو فرزند نیز به مقام اجتهاد رسیدند. این مدرسه پرورش دهنده علماء و فضلالی بزرگی در تاریخ درخش بوده که هر یک از آنها نقش مؤثری در توسعه و رونق علمی و فرهنگی درخش ایفاء نموده اند (شاطری، ۱۳۹۱: ۱۰۳). در دوره ناصری، نایب اول وزارت امور خارجه میرزاخانلرخان اعتصام الملک (۱۳۵۲: ۳۱۹) از مدرسه درخش در سفرنامه اش یاد می نماید و می گوید: «در منطقه قاینات سه مدرسه علمیه وجود دارد، یکی در شهر قاین، یکی در بیرجند و دیگری در بلوک درخش. مدرسه قاین و بیرجند را از نزدیک دیده ام و اوضاع مدرسه درخش را نیز از آقامحمدعلی مجتهد درخشی که به دیدن من آمده پرسیده ام. به هر یک از این مدارس سالی هفتصد تومان از محصول املاک خودش، وظیفه طلاب می دهند».

موقوفات مدرسه درخش متعدد و در روستاهای اطراف آن پراکنده بوده است که می توان در دو وضعیت آن را بررسی نمود. نخست بر مبنای اسناد سال ۱۳۰۳ هجری شمسی که مجموع موقوفات درخش توسط آقامسیح فهرست شده است که بخش هایی از آن موقوفات، در حال حاضر موجود نمی باشد و به عبارتی، از بین رفته است. وضعیت فعلی موقوفات بر اساس نظریه تحقیق که اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان صادر نموده است و در حال حاضر پرونده های آن موجود می باشد در جدول ۴ آمده است.

جدول (۴) وضعیت موقوفات فعلی درخت بر اساس اسناد و نظریه تحقیق

ردیف	محل رقبه	میزان	مصرف
۱	فورجان	یکصد و بیست فنجان آب و اراضی	طلاب مدرسه درخت
۲	سراب	یکصد و بیست فنجان آب و اراضی	مدرس مدرسه درخت
۳	اوجان	شصت فنجان آب و اراضی	طلاب فقیر مدرسه درخت
۴	گلون آباد	یکصد و بیست فنجان آب و اراضی	مدرس مدرسه درخت
۵	معراج	یکصد و بیست فنجان آب و اراضی	طلاب مدرسه درخت
۶	وقرستان	یکصد و بیست فنجان آب و اراضی	طلاب مدرسه درخت
۷	آسو	شصت فنجان آب و اراضی	طلاب مدرسه درخت
۸	آسیابان	شصت فنجان آب و اراضی	مدرس مدرسه درخت

(شاطری، ۱۳۹۰: ۹۴)

جدول ۵ مهم ترین موقوفات مربوط به مدارس علمیه در استان را نشان می دهد.

جدول (۵) مهم ترین موقوفات مربوط به مدارس علمیه در شهرستان های بیرجند، سربیشه و درمیان

پرونده کلاسه	نام واقف	تاریخ وقف		محل وقوع	میزان و نوع موقوفه	موارد مصرف عمده
		قمری	شمسی			
الف-۱۹۵	امیرمعصوم خان	۱۱۸۳	۱۱۴۳	بیرجند	بیست فنجان قنات قصبه بیرجند با اراضی	فقرای مومنین، طلبه علوم دینی
الف-۱۹۶	امیرعلم خان	۱۲۶۱	۱۲۲۱	بیرجند	چهل و یک فنجان قنات قصبه بیرجند با اراضی	طلبه علوم سکنه مدرسه قدیمه بیرجند
الف-۲۱۸	امیرعلم خان خزیمه	۱۳۶۹		محمودآباد	یک سهم قنات محمودآباد با متعلقات	مدرسه عتیقه علمیه درمیان
ح-۲۶۳	حاجیه فاطمه بیگم و نظرعلی	۱۲۸۲	۱۲۴۲	گیوشاد	یک طاقه مزرعه گیوشاد با اراضی	وقف اولاد محصل علوم دینی
ح-۳۹۲	ملاعلی اصغر	۱۲۸۹		بزقوج علیا	چهار سهم مزرعه بزقوج علیا	طلاب مدرسه معصومیه بیرجند
ص-۲۸	استشهاد موقوفه مدرسه گل	۱۳۰۲		گل	چهار و نیم فنجان گل	مدرسه گل
ص-۲۸	صبیه های حاجی علی خان	۱۲۳۳		گل	چهار فنجان قنوات خمسه گل با اراضی	مدرسه گل

ف-۳۵	حاجی میرفضل	۱۱۵۲	منجگان	چهل فنجان حسین آباد با لواحق	طلاب مدرسه قصبه بیرجند
ف-۱۰۴	حاجی میرفضل علی ابن میرسیدحسن	۱۱۸۰	منجگان	یک صد فنجان منجگان مع اراضی	طلبه مدرسه قدیمه بیرجند
ف-۱۱۰	فاطمه بیگم بنت مرحوم میرمحمد	۱۳۴۹	هریوند	یک سهم مزرعه نیک مع الاراضی و شش نهال گردو	مکتب خانه اطفال یتیم بی بضاعت در هریوند
ف-۱۳۱	فاطمه خانم صبیبه مرحوم میرزاقاسم	۱۲۳۸	مهران	دو دانگ مهران تکاب روشناوند با کل ملحقات	طلبه فقیر علوم دینیه
م-۵۲۰	محمدعلی ابن محسن و فاطمه	۱۲۰۴	کلاته عراقی	نیم روز کلاته عراقی با ملحقات	طلاب علوم دینیه (فقرا) سادات
م-۵۶۱	حاجی محمدحسین	۱۲۵۱	کلاته بجدی	یک سهم قنات کلاته بجدی	طلاب مدرسه قصبه بیرجند
م-۵۶۰	ملا معصوم ابن ملازین العابدین	۱۲۸۱	غیوگ	سه سهم مزرعه هوجد جنب غیوگ	اولادطلبی واقف به شرط اشتغال به تحصیل
م-۵۷۰	محمد رضاخان و ...	۱۲۳۹	خرمک	سی فنجان خرمک و بیست فنجان نهر وسط با اراضی	طلاب مدرسه خوسف
م-۶۹۷	محمد زاهدی گل	۱۳۷۵	اکبریه	یک باب مغازه در اکبریه	مدرسه علمیه رضویه بیرجند
و-۸	والده اقامحمدخان	۱۲۲۴	خوسف	نیم طاقه نهر موسیان خوسف با اراضی	مدرسه قصبه خوسف و طلبه آن
م-۱۴	حاج میرابوطالب	۱۲۷۷	بهلجرد	یک طاقه بهلجرد با اراضی	طلاب فقیر مدرسه قصبه بیرجند

منبع: (شاطری، ۱۳۸۲)

کتابخانه ها و کتب وقفی

بینش خاص اسلامی، باعث شد تا ارکان عمده یک فرهنگ مترقی در قلمرو اسلام پدید آید. از آن جمله، تأسیس کتابخانه بود. مسلمانان، این کار را در آغاز با نگهداری نسخه هایی از قرآن مجید آغاز کردند و سپس به جمع آوری رویدادها و وقایع صدر اسلام پرداختند.

ریشه تشکیل کتابخانه را در میان مسلمانان از درون روایات دینی درمی یابیم از جمله "قیدو العلم بالکتاب"، یعنی دانش را با نگارش و یادداشت کردن به بند کشید. روایت دیگر در همین زمینه "احتفظوا بکتابکم فانکم سوف تحتاجون الیها"، یعنی کتاب های خود را نیک نگهداری کنید (سعیدی رضوانی، ۱۳۷۲: ۸۹)، زیرا که شما به زودی به آن کتاب ها نیازمند خواهید گشت.

فراگیری علم به عنوان یک فریضه برای همه مسلمانان، خود انگیزه ای است برای کتابت و جمع آوری کتاب. از این روست که از آغاز در کنار مساجد و مدارس و نزد دانشمندان به مجموعه ای از کتاب (کتابخانه) برمی خوریم و بدین گونه بینش اسلامی خود علت وجودی یک پدیده یا مظهر جغرافیایی به نام کتابخانه نیز برمی گردد (همانجا).

در اسلام همه کسانی که موقوفاتی را بر مدارس و خانقاه ها و حلقه های درس در مساجد وقف می کردند، به اهمیت کتاب در امر تعلیم پی برده و دریافته بودند که نباید صرفاً به ایجاد ساختمان و فراهم کردن وسایل تدریس اکتفا کنند. از این رو به وقف کتاب بر آنها اهتمام ورزیدند تا با دسترسی و مراجعه به آن، تحصیل علم میسر و آسان شود و استاد و شاگرد بتوانند هم زمان به عنوان مأخذ علمی به آن استناد کنند. لذا وجود کتابخانه در هر مدرسه و مسجدی که زوایایی برای تدریس در آن بود، یا کاروانسراهایی که وقف بر طالبان علم و دیگران شده بود، معمول و رایج گردید (ساعاتی، ۱۳۷۴: ۲۳). مشهورترین مدارس وقفی مربوط به قرن پنجم هجری، مدارس "نظامیه" خواجه نظام الملک است. نظامیه های نیشابور، بغداد، اصفهان، آمل، طبرستان، بلخ، بصره و هرات دارای موقوفات متعددی بودند که درآمد آنها صرف مخارج نظامیه ها می شد. علاوه بر آن، دارالعلم ها و کتابخانه های بزرگ از محل اوقاف به وجود آمدند که وظیفه نشر علوم را برعهده داشتند (سعیدی رضوانی، ۱۳۷۲: ۸۹).

از دوره قاجار تاکنون حوزه های علمیه مهم در این شهرستان ها شامل مدرسه علمیه معصومیه بیرجند، مدرسه جعفریه قاین، مدرسه علمیه درخش و مدرسه علمیه زهان، به کمک کتب وقفی موجود توانسته اند نقش مهمی در ارتقای سطح علم و آگاهی عموم مردم داشته باشند و از همین مدارس نیز علمای برجسته و صاحب نامی به سایر مدارس

معتبر راه یافته‌اند.

در قاین نیز حوزه علمیه جعفریه دارای سابقه نسبتاً کهنی است، هر چند تاریخ دقیق آن مشخص نیست، لیکن به استناد متون وقف نامه از قرن دوازدهم هجری، یک مرکز علمی فعال بوده و سهامی از قنوت شاهیک، کهناب، جعفرآباد، اسفشاد، پهنائی، جوباریک، بزآباد و غیره بر این مدرسه در سنه ۱۱۲۲ ق. وقف شده است. این مدرسه دارای کتب متعدد وقفی نیز می‌باشد که بر دیباچه تعدادی از آنها، نام واقف ذکر گردیده است (اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، وقف نامه عادی مدرسه جعفریه قاین مربوط به سنه ۱۱۲۲ ق. به کلاسه پرونده، م-۹۲). جدول ۶ مهم ترین موقوفات مربوط به وقف کتاب و کتابخانه بیان شده است.

جدول ۶) مهم ترین موقوفات مرتبط با وقف کتاب و کتابخانه در خراسان جنوبی

ردیف	نام واقف	سال وقف به هجری قمری
۱	امیرحسین خان خزیمه	۱۳۳۸
۲	محمدعلی ابن حاجی ملامحمدابراهیم	۱۳۳۹
۳	کربلایی محمدعلی	۱۱۹۷
۴	صالحه بیگم صبیه ملاخواجه حسن	۱۲۶۱
۵	ملاحاجی علی	۱۲۸۵
۶	وقف نامه پرویز رحیمی خراشاد	۱۳۶۹ شمسی
۷	آقا محمدعلی مجتهد درخشی	۱۲۲۸
۸	دکتر سیدحسن مرتضوی	۱۴۱۰
۹	آقاسیدعبدالکریم حسب الصلح کربلایی بلقیس	۱۳۲۶
۱۰	حاج شیخ محمدهادی حسب الصلح عبدالعلی خان	۱۳۲۰
۱۱	حاج آقا سیدجواد	۱۳۳۲
۱۲	وقف نامه حاج ملاحامد	۱۲۷۰
۱۳	ملامحمدعلی حسب الوصیه کربلایی علی نقی	۱۲۲۷

منبع: (شاطری، ۱۳۸۲)

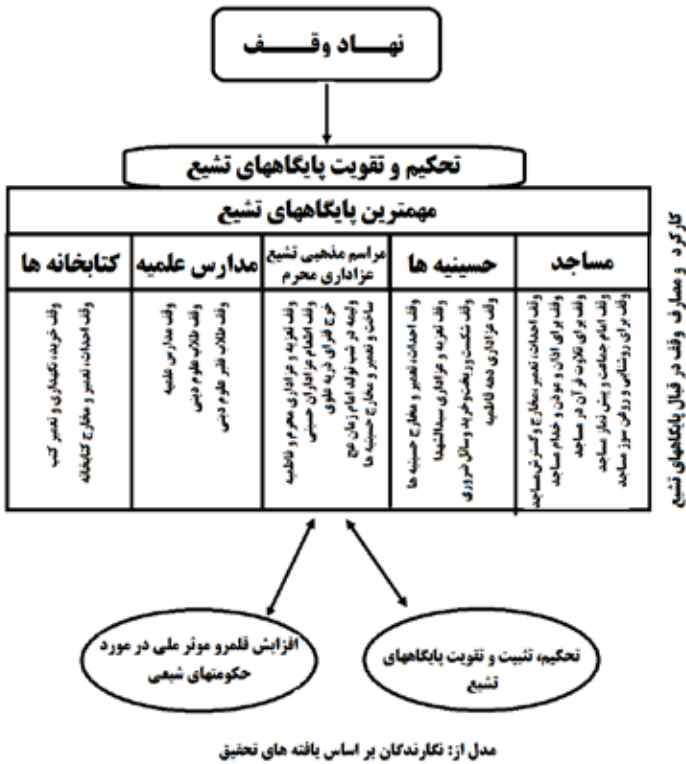
بحث و نتیجه گیری

حتی اگر مانند برخی از صاحب نظران، ژئوپلیتیک شیعه را به اندازه کاربرد مفهوم آن، مسأله و موضوعی جدید و متأخر بدانیم، نقش آموزه ها و میراث های معنوی موجود در فرهنگ اسلام و تشیع و هم چنین نقش پایگاه ها و مراسم مذهبی تشیع را در ایجاد قیام ها، حرکت ها و جنبش های سیاسی و انقلاب هایی از جمله انقلاب اسلامی ایران، نمی توان نادیده گرفت. پایگاه ها و مراسم مذهبی تشیع از جمله مساجد، حسینیه ها، تکیه ها، مدارس علمیه، مراسم عزاداری محرم و فاطمیه و ... نقش مهمی در هویت یابی و خودآگاهی مردم، گروه ها و جوامع شیعی و همگرایی بین آنها داشته است، به طوری که امام خمینی رهبر کبیر انقلاب اسلامی، محرم و صفر را عامل زنده نگه داشتن اسلام ذکر می نمایند. عناصر، مؤلفه ها، آموزه ها، مراسم و پایگاه های تشیع در طول تاریخ، نقش بسیاری از حرکت ها، قیام ها، نهضت ها و انقلاب ها و در رأس همه آنها، انقلاب اسلامی ایران داشته است.

یکی از مهم ترین نهادهای اسلامی که به تحکیم، تثبیت و تقویت پایگاه های تشیع در ایران و نیز در ضلع خاوری ایران نموده است، نهاد اسلامی وقف است. آموزه و نهاد اصیل اسلامی وقف به تقویت و تحکیم پایگاه های تشیع از جمله مساجد شیعه، حسینیه ها، برگزاری مراسم مذهبی مانند عزاداری محرم، مدارس علمیه و کتابخانه ها کمک شایانی نموده است چرا که ایجاد، حفظ، تعمیر و نگهداری و برپایی بسیاری از این پایگاه ها، نیازمند صرف هزینه های گزافی بوده است که نهاد اسلامی وقف، سهم بسیار بالایی در تأمین هزینه ها و نیروی انسانی متخصص برای پویا و زنده نگه داشتن این پایگاه ها داشته است. تنوع مصارف موقوفات در فرهنگ تشیع، به خصوص در خاور ایران و استان خراسان جنوبی، از نکات قابل توجه دیگر در حفظ پایگاه ها بوده است، به طوری که مصارف موقوفه ها از تأمین سوخت مسجد و حسینیه تا اطعام عزاداران حسینی، صرف مدارس علمیه و تأمین نیروی انسانی متخصص برای پایگاه ها، از جمله امام جماعت و مؤذن و خدام را شامل می شد. تقویت و تثبیت پایگاه های تشیع و تحکیم و تثبیت قلمرو مؤثر ملی در دوره حکومت های شیعی و حفظ و تحکیم قلمروهای ژئوپلیتیکی

شیعه، از جمله مهم ترین نتایج جغرافیایی- سیاسی و ژئوپلیتیکی نهاد اسلامی وقف می باشد. شکل ۱ نقش نهاد وقف در تحکیم و تقویت پایگاههای تشیع را نشان می دهد.

شکل ۱: نقش نهاد وقف در تحکیم و تقویت پایگاههای تشیع

علاوه بر کارکردهای سیاسی و ژئوپلیتیکی، نهاد وقف با تقویت پایگاههای تشیع، کارکردهای اجتماعی و فرهنگی نیز ایفاء می کند و قابلیت های مهمی را فراروی توسعه جوامع شیعی و حل مشکلات مختلف آنها فراهم می سازد. امروزه بهترین راه حل مشکلات ارتباطی، مردمی نمودن آن است. مردم در حال حاضر، مایل به برقراری ارتباط فکری بیشتر، بهتر و آزادانه تر با یکدیگر هستند (فاضلیان، ۱۳۸۳: ۱۰۴). رسانه های سنتی از همین خاصیت اثرگذاری مهم در طول تاریخ وقف در جوامع اسلامی و بویژه در

کشور اسلامی مان، بهره گیری کافی را نموده اند. در دوره هایی هم چون دوره صفویه و در مقاطعی از دوره قاجار، مراسم سنتی تعزیه خوانی، روضه خوانی و انواع مجالس سنتی به عنوان یک رسانه مهم، در تقویت و توسعه فرهنگ وقف در بین حاکمان محلی و توده های مردم، دارای اثرگذاری بالایی بوده است. تأکیدی که رهبر کبیر انقلاب حضرت امام خمینی (ره) بر برگزاری مراسم محرم و عاشورا به شیوه سنتی آن داشتند، حاکی از اعتقاد ایشان به ظرفیت بالای رسانه ای این قبیل مراسم بود.

منابع

- آیتی، محمدحسین (۱۳۷۰). *بهارستان: در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- احمدی، عباس (۱۳۸۹). "نقش مذهب در گسترش حوزه نفوذ (مطالعه موردی: تشیع و ایران)". *فصلنامه بین المللی ژئوپلیتیک*، سال ششم، ش ۱ (بهار): ۳۷-۷۴.
- *اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، وقف نامه عادی مدرسه جعفریه قاین مربوط به سنه ۱۲۲۱ ق. به کلاس پرونده، م-۹۲.*
- *اعتصام الملک، میرزاخانلرخان (۱۳۵۲). سفرنامه میرزاخانلرخان اعتصام الملک. به کوشش منوچهر محمودی. تهران: چاپخانه فردوسی.*
- امیدانی، حسین (۱۳۸۰). *نقش وقف در فرایند توسعه. قم: هجرت.*
- *ساعاتی، یحیی محمود (۱۳۷۴). وقف و ساختار کتابخانه های اسلامی. ترجمه احمد امیری شادمهری. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.*
- *سعیدی رضوانی، عباس (۱۳۷۲). بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی (مقدمه ای بر جغرافیای سرزمین های اسلامی). مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.*
- *سیمبر، رضا (۱۳۸۵). "ژئوپلیتیک و مذهب در نظام بین الملل؛ راهبردها و تحولات". فصلنامه بین المللی ژئوپلیتیک، سال دوم، ش ۳ و ۴ (پاییز و زمستان): ۹۸-۱۱۸.*
- *شاطری، مفید (۱۳۸۲). طرح پژوهشی جغرافیای دارالایمان زهان. بیرجند: اداره*

- کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، واحد آمار و اطلاعات، واحد امور فرهنگی و دفتر فنی [چاپ نشده].
- (۱۳۸۵). طرح پژوهشی بازخوانی اسناد وقفی اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی. بیرجند: اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، واحد آمار و اطلاعات، واحد امور فرهنگی و دفتر فنی [چاپ نشده].
- (۱۳۸۸). طرح پژوهشی بازخوانی اسناد وقف نهبندان. بیرجند: اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، واحد آمار و اطلاعات، واحد امور فرهنگی و دفتر فنی [چاپ نشده].
- (۱۳۹۰). "مدرسه علمیه درخش و موقوفات آن". *فصلنامه وقف، میراث جاویدان*، ش ۷۳ (بهار): ۸۵-۱۰۰.
- (۱۳۹۱). *جغرافیای تاریخی - فرهنگی درخش*. مشهد: پاپلی.
- فاضلیان، پوراندخت (۱۳۸۳). *فرهنگ جهانی ارتباطات؛ یک جهان چندین صدا*. تهران: فرامتن.
- گنجی، محمدحسن (۱۳۸۲). "بیرجند در ۱۳۰۰ شمسی". در: *جستاری در تاریخ فرهنگ و آموزش نوین بیرجند*. به کوشش محمدرضا راشد محصل. بیرجند: رزقی.
- (۱۳۸۹). *مرد جهانی از بیرجند*. تهران: گیتاشناسی.
- مولانا، حمید (۱۳۸۴). *اطلاعات و ارتباطات جهانی*. ترجمه اسدالله آزاد و دیگران. تهران: کتابدار.
- مؤمنی، مصطفی (۱۳۶۴). "جایگاه وقف و وقف نامه". در: *مجموعه مقالات سمینار بین المللی جغرافیا*. به کوشش محمدحسین پاپلی یزدی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی: ۲۵-۸۹.

پیوست

مشخصات منتخبی از موقوفات مساجد در شهرستان های بیرجند، درمیان و سربیشه

موارد مصرف عمده	میزان و نوع موقوفه	محل وقوع	تاریخ وقف		نام واقف	کلاس ه پرونده
			شمسی	قمری		
مصارف مسجدین و حمام و وظیفه مؤذن بورنگ	دو سهم از قنات زین آباد (مشهور به حسین آباد)	بورنگ		۱۱۹۱	میرزاظہیرالدین بورنجی	م-۱۵۹
مناسفہ تلاوت قرآن و مسجد جامع خوسف	چهل فنجان کلاته عراقی با متعلقات	کلاته عراقی		۱۲۴۶	ملا احمد حسب الہیہ مرضیہ بیگم	الف-۱۹
تعزیه سیدالشہداء و مسجد جامع سرچاہ	پنجاه فنجان قنات تازیان	سرچاہ		۱۲۸۳	کربلائئ اسماعیل	الف-۵۴
چهار فنجان مسجد جامع سیوجان	چهل و شش فنجان تقاب با اراضی	تقاب		۱۳۱۰	محمدعلی بیک	الف-۵۳
ده فنجان مؤذن تقاب						
تلاوت قرآن و مسجد و حمام بہلجرد	یک طاقہ سورگ با متعلقات	سورگ		۱۲۳۱	مرضیہ بیگم	الف-۱۱۹
مسجد کاخک	دو فنجان قنات کاخک با اراضی	کاخک		۱۲۴۵	...ابوالحسن بیک و	الف-۱۳۰
حمام کاخک با انہدام حمام بر مسجد کاخک	چهل فنجان قنات کاخک و ...	کاخک		۱۱۱۱	حاجی ابوالفتح کاخکی	الف-۱۳۱
مسجد سیوجان	نہ سهم طاحونہ نوکند، سی فنجان گوہگان و سی فنجان تنگل شفیع دہ فنجان گوہگان و دہ فنجان تنگل شفیع با اراضی	نوکند		۱۲۴۷	ابوتراب بن محمد	الف-۱۴۵
مسجد گیوک						
فقراء، حمام و تعمیر مسجد نوفرست	مناسفہ طاحونہ و یک قطعہ زمین و چند اصلہ درخت	نوفرست		۱۳۰۸	آخوند اسماعیل حسب الصلح محمد	الف-۱۷۵
مسجد قریہ خنگ	یک سهم تجن و دو سهم خونیک تجن	تجن		۱۱۴۰	کربلائئ آقاتقی و زوجہ	الف-۲۰۱
مسجد خواجہ	چشمہ و باغ					
مسجد نودہ	یک طاقہ طاحونہ بسطام					
امام جماعت مسجد جامع بیرجند	یک سهم مزرعہ مافریز	مافریز		۱۲۵۳	کربلائئ اسماعیل	الف-۲۰۹
جہت احداث مسجد جامع علوی بیرجند	یک باب منزل در بیرجند و چند دکان	بیرجند	۱۳۳۵	۱۳۷۵	حاجی سیداحمد کوشہ	الف-۲۱۳
روشنائی مسجد چاحوض، تعمیر حوض کم سبز	سی سهم مزرعہ و قنات کم سبز با اراضی	کم سبز	۱۳۴۲	۱۳۸۳	بیگم آذرخشئی	ب-۵۱
مساجد سیوجان و معصوم آباد	دوازده فنجان شہزیلہ و محسن آباد با اراضی	شہزیلہ	۱۱۳۵	۱۱۷۵	حاجی علی	ح-۱۱
مسجد و حمام کوشہ	یک شبانہ روز آرویز	آرویز، کوشہ	۱۰۹۵	۱۱۳۵	حاج میرحسین بن میرعلی	ح-۴۹

مسجد خیرآباد	یک طاقه قنات خیرآباد بدون اراضی	خیرآباد	۱۳۰۷	۱۳۴۷	حاجی علی بن هادی	ح-۱۲۵
مسجد جدید سرچاه	کل مزرعه رق سفلی با جمیع ملحقات	رق سفلی	۱۲۳۵	۱۲۷۵	حاجی عبدالیاقی	ح-۱۷۰
مسجد ساقدر	دو دانگ آب قنات ساقدر با اراضی	ساقدر		۱۲۷۱	زوجه ملامحمد مهدی	ح-۱۹۲
امام جماعت و خادم مسجد علوی بیرجند	۱۲۰ سهم کلاته عرب با هشت قطعه زمین و شش دانگ یک باب منزل	کلاته عرب	۱۳۳۵	۱۳۷۵	حاج محمد خزاعی	ح-۲۱۴
مناصفه مسجد گل و تلاوت قرآن	پنج فنجان از قنوات خمسه گل با اراضی	گل	۱۱۵۱	۱۱۹۱	حاجی عبدالله	ح-۲۵۵
مناصفه مسجد جامع و حمام گل	چهار فنجان از قنوات خمسه گل با اراضی	گل	۱۲۰۸	۱۲۴۸	حاجیه فاطمه بیگم	ح-۲۵۶
مسجد جامع قریه گل	نیم فنجان از قنوات خمسه گل با اراضی	گل		۱۱۹۳	حاجی محمد	ح-۲۵۷
حمام و مسجد جامع مود بالمناصفه	نصف یک خراس	مود		۱۲۷۰	ملاحسن و فرزندش	ح-۲۸۵
مسجد و غسالخانه شارقان و حوض بند نمدمال	یک فنجان قناتین ماژان با اراضی	ماژان		۱۳۱۳	مجهول الواقف	ح-۲۹۱
مصارف مسجد چاچ	نیم روز مزرعه چاچ	چاچ خراشاد نصرآباد	۱۱۴۵	۱۱۸۵	حاجی محمد ابن موسی	ح-۳۴۰
مسجد پایین ده بیرجند	یک سهم مزرعه خوانیک یک سهم مزرعه آدریاد	خوانیک آدریاد	۱۰۶۴	۱۱۰۴	حاجی حسن ابن خواجه محمد امین	ح-۳۵۸
پانزده سهم مسجد جامع و پنج سهم حوض بیابان	بیست سهم قنات و مزرعه ظهرانی خور	خور	۱۳۴۶	۱۳۸۶	حسن حسینیانی	ح-۳۸۱
جهت احداث مسجد علی ابن ابی طالب	یک قطعه زمین	بیرجند	۱۳۶۴	۱۴۰۴	حسین علی آبادی	ح-۳۸۹
مناصفه حمام و مسجد جامع جلگه	هفت سهم نهر جلگه سده با اراضی	جلگه سده	۱۳۶۵	۱۴۰۵	حمزه رشیدی	ح-۳۹۷
	پنج فنجان قناتین چهکنند مود با اراضی	چهکنند مود		۱۲۹۲	حاجی کاظم	ح-۳۹۹
تعزیه سیدالشهداء و مخارج مسجد میرزا ابوالحسن	دو باب دکان در بازار بیرجند	بیرجند		۱۲۹۶	استاد حسین	ح-۴۰۰
تعزیه داری سیدالشهداء در باغستان و مسجد گنجی سریشه	یک طاقه از چشمه سار باغستان شیرگ با اراضی و یک سهم طاحونه باغستان	باغستان شیرگ	۱۳۳۹	۱۳۷۹	کربلایی حسن ابن کربلایی محمد اکبر	ح-۴۰۷
روغن سوز مسجد باغستان	نیم روز طاحونه باغستان					

ح-۴۱۳	سید حاجی چراغی	۱۳۸۱	۱۳۴۱	تقاب	یک دانگ و نیم یک قطعه زمین	امام جماعت مسجد خیرآباد بیرجند
ح-۴۵۵	میر مصطفی میر مرتضی زیبانشاه	۱۲۲۴	۱۱۸۴	چپکند	نیم روز چپکند عرب	مسجد و حمام روشنآوند، تلاوت قرآن
				چهرسک بورج چهرسک روشناوند	یک طاقه جهرسک روشناوند	مسجد و حمام روشنآوند
					یک طاقه بورج و تیم روز چپکند عرب	مسجد و حمام روشنآوند
خ-۱۵	خدیدجه خانم	۱۳۰۳		خنگ	ده فنجان خنگ با اراضی و یک طاقه آسیاب سالار	تعزیه سیدالشهداء، مصارف مسجد خواجه
خ-۴۹	کربلانی خدیجه	۱۲۶۱	۱۲۲۱	خرمک	سه فنجان قنات خرمک با اراضی و سه فنجان نهر وسط	مسجد خوسف
ر-۵	حاجی رجب علی علاقه بند	۱۳۰۶		آب تلونک	سه نیم روز مزرعه آب تلونک	مسجد میرزاها در بیرجند
ر-۳۶	سیدرضا گلی	۱۳۸۰		فریز	شش دانگ سه قطعه زمین در فریز	مسجد جامع فریز
ز-۶	زینب صبیبه عبدالله	۱۲۷۰		شاهزیه	بیست فنجان قناتین شاهزیه با اراضی	رد مظالم، حمام و مسجد شاهزیه، مسجد سیوجان
ز-۳۹	محمدعلی ناصح حسب الصلح زهرا		۱۳۲۱	فال	بیست فنجان قناتین فال با اراضی	حمام، مسجد و پایاب چپکندوک
ز-۶۵	زوجه کربلانی عبدالله	۱۲۴۹		بغنج سفلی	سی فنجان بغنج سفلی با اراضی	مسجد جامع بیرجند
س-۱۹	ملاعلی حسب الصلح کربلانی شاه بانو	۱۳۲۸		ساقدر	یک دانگ مزرعه شیخان با مسینه آلات و اثاثیه دیگر	مناصفه حمام ساقدر و مسجد نوقاب چپک
ص-۵	صبیه آقالمطرف علی	۱۲۶۳		بیرجند	پنج فنجان قنات کوشه قصبه	روشنائی ساباط و سپس بر مسجد
ص-۲۷	صالحه بیگم و کربلانی ابراهیم	۱۲۴۲		گل	دو فنجان قنوات خمسه گل با اراضی	مسجد علیای گل
ف-۱۸	فاطمه بنت درویش علی	۱۳۰۱		آهوک	یک اصله درخت توت	روشنائی مسجد فریزمرغ
ف-۴۵	فاطمه بیگم بنت حاجی میراکبرخان	۱۲۴۸		گل	مجاری چهار فنجان میاه را مع الاراضی قنوات خمسه قریه گل بر مصرف	مسجد جامع و حمام گل بالمناصفه
ف-۸۶	فاطمه بیگم خامسی		۱۳۲۶	کهنک	شصت سهم مزرعه و قنات کهنک بانضمام یک سهم از پنج سهم شش دانگ شصت و شش قطعه زمین	مصارف مسجد آقانیجف
ف-۹۷	فیض محمد تاج بخش		۱۳۲۷	گود محمدخان	شش دانگ مزرعه و سه رشته قنوات گود محمدخان بانضمام کلیه ملحقات تابعه	تعزیه سیدالشهداء، افطار صائمین، ساخت یک باب مسجد در قائم آباد و تأمین هزینه های آن

سوخت مسجد گسک	موازی پنج فنجان قنات گسک با اراضی	گسک		۱۱۹۱	محمد کاظم ولد مرحوم حاجی	ف-۱۳۰
گسترش مسجد امام حسین (ع)	دو دانگ و یک چهارم دانگ مشاع از شش دانگ یک قطعه زمین به مساحت یک هزار و چهل و هشت متر مربع	بیرجند	۱۳۷۳		فرخ و عفت شیبانی	ف-۱۴۵
جهت ساختمان مسجد علوی	همگی و تمامی شش دانگ یک باب هیزم دان	بیرجند	۱۳۳۵		حاج کاظم حائری	ک-۲۹
مسجد نصرآباد	پنج فنجان قنات جاریه شیرین نصرآباد با اراضی	نصرآباد		۱۲۹۷	کربلایی محمدعلی	گ-۵
بنای مسجد محمدیه	شش دانگ یک باب منزل و یک باب هیزم دان	بیرجند	۱۳۴۷		محمد عباس آبادی	گ-۶
جهت ساخت مسجد مؤذن و خادم مسجد و تلاوت قرآن	یک قطعه زمین در برکوه نیم روز قنات بیک	برکوه		۱۲۶۷	ملا میرحسین	م-۲۲
تعزیه سیدالشهداء و مسجد خواجه ها	یک باب دکان در بازار بیرجند	بیرجند	۱۳۳۳		کربلایی محمد حسب الصلح حاجی محمدعلی	م-۴۷
مسجد شارقنج	یک طاقه طاحونه علیای سخ نخ	سخ نخ		۱۲۹۱	میر عبدالرحیم بیک	م-۶۰
مسجد عتیق سرچاه	دو سهم و چهل و یک فنجان طاحونه سامن	سامن		۱۲۷۵	میرزاسیدحیدر	م-۷۶
مسجد و حمام شهرستانک	یک حجر طاحونه در شهرستانک	شهرستانک	۱۱۷۵		محمد ابن سنگین شهرستانکی	م-۸۲
مثالته بر فقراء، مسجد چاج و تعزیه سیدالشهداء	شصت فنجان مزرعه چاج	چاج	۱۳۵۰		استشهاد موقوفه چاج	م-۹۹
مسجد جامع قصبه بیرجند	یک درب دکان در پای برج حسن لیلی در بیرجند	بیرجند		۱۲۵۳	محمد مرادبخش	م-۹۹
مسجد جامع قصبه بیرجند	یک سهم مزرعه مافرید با ملحقات	مافرید		۱۲۴۱	استاد محمد ولد مهدی حاج	م-۹۹
مسجد جامع سرآب چهاردرخت	سه درب و نیم دکان در بازار بیرجند	بیرجند		۱۳۵۵	شیخ محمدحسین امام جمعه	م-۹۹
مسجد و حمام فال	دو سهم از طاحونه عساری در فال	فال		۱۳۰۱	کربلایی محمدعلی	م-۱۰۳
تعزیه سیدالشهداء و مسجد آرویز	سه سهم طاحونه کوهنج و دو دانگ قناتین آرویز	آرویز		۱۳۲۰	میرزا محسن	م-۱۰۵
حمام و مسجد چهکنند	پنج سهم طاحونه وسطی چهکنند	چهکنند		۱۱۸۴	کربلایی محمدباقر	م-۱۴۶
حمام و مسجد چهکنند	دو فنجان قناتین چهکنند مود با اراضی	چهکنند مود		۱۱۸۴	کربلایی محمد ابن شیخ ابراهیم	م-۱۴۷

م-۱۵۳	مالکین مزرعه چهکند	۱۲۲۷	چهکند	یک طاقه از قناتین چهکند هردنگ توابع گیو	حمام و مسجد چهکند
م-۱۵۹	میرزاظهرالدین خان بورنجی	۱۱۹۱	زین آباد	سه سهم مزرعه زین آباد جنب بورنگ	دو سهم مسجدین و حمام و مؤذن
م-۱۶۵	کربلائی محمد	۱۲۹۷	حسین آباد	نیم روز مزرعه نجف آباد	روشنائی مسجد جامع قصبه بیرجند
م-۱۷۷	محمدصادق ابن محمدباقر	۱۲۳۳	خراشاد	هشت فنجان خراشاد با اراضی و قطعه باغی و پنج فنجان وقفی صادق با چند قطعه خید	حمام و مسجد خراشاد
م-۱۸۷	کربلائی محمدحسین	۱۲۳۳	خراشاد	دو فنجان خراشاد با دو قطعه زمین	خادم مسجد جامع خراشاد
م-۲۱۲	ملاحمود	۱۳۸۳	درج	بیست و چهار فنجان قناتین درج با اراضی	تعزیه سیدالشهداء و مسجد جامع و حسینیه درج
م-۲۱۷	میرمحتشم بیگ	۱۲۹۱	دستجرد	یک طاقه قنات دستجرد با اراضی	پیش نماز مسجد گنجی سربیشه
م-۲۴۵	کربلائی محمدزینل رکائی	۱۲۶۱	رکات علیا	پانزده فنجان رکات علیا	تعزیه سیدالشهداء و مسجد
م-۲۵۴	میرمحمدحسن حسب الصلح میرمحمدرضا	۱۳۱۷	روشناوند	یک سهم قنات روشناوند با ملحقات	تلاوت قرآن، حمام و مسجد
م-۲۵۶	ملامحمدرضا ابن حاجی علی	۱۲۷۷	ریگوک	سه سهم مزرعه ریگوک توابع جزندر	یک سهم بر مسجد جدید سرچاه و دو سهم تعزیه سیدالشهداء در شب جمعه
م-۲۶۰	تعدادی از مومنین	۱۲۹۲	غیوگ	چهار دانگ و نیم مزرعه رضود جنب غیوگ	مسجد حاجی خضرعلی در بیرجند
م-۲۸۷	محمد یاوی	۱۳۲۶	سربیشه	پنج فنجان سربیشه با اراضی	تعزیه سیدالشهداء و اطعام و مؤذن
م-۳۰۶	آقاسیدمرتضی	۱۲۹۸	ربخت	یک سهم طاحونه پای قلعه	روشنائی مسجد پایین ده خنگ
م-۳۱۸	محمد سعادت	۱۳۳۵	سربیشه	هشت سهم سربیشه با اراضی، بیست و پنج سهم نوده، ده سهم حسن آباد با اراضی	تعزیه سیدالشهداء، فقراء اولاد، قربانی، براتی، روشنائی مسجد گنجی
م-۳۲۶	میرمحتشم بیگ	۱۲۹۱	سربیشه	صد من زمین بذرافشان	مسجد گنجی، تعزیه سیدالشهداء، فقراء
م-۳۳۵	محمدصادق و ...	۱۲۰۳	فریز	پنجاه و چهار فنجان قنات فریز با اراضی	مسجد جامع فریز
م-۳۳۶	محمد ابن آخوندعلی	۱۲۳۶	فریز	دو فنجان فریز با اراضی	مسجد و حمام فریز
م-۳۳۷	استشهاد موقوفه مسجد فریز	۱۲۴۳	فریز	سه سهم طاحونه سفلی فریز	مسجد فریز
م-۳۴۰	میرمحمدرضاخان	۱۲۴۲	فنود	شانزده فنجان فنود	حمام و مسجد فنود

مؤذن قریه گل	یک طاقه فتح آباد جنب فریز با اراضی	فتح آباد		۱۲۸۸	کربلانی محمد ابن حسن	۳۹۰-م
مسجد جامع قریه گل	یک فنجان قنوات خمسه گل با اراضی	گل		۱۲۳۰	بی بی مغیث الدین	۴۰۲-م
تعزیه سیدالشهداء، حمام و مسجد بویک	یک و نیم دانگ قنات مناوند گازار	مناوند		۱۲۳۰	محمدعلی بیگ ابن محمد	۴۵۴-م
مسجد و حمام مهبینج	یک سهم و طاقه مزرعه علی کوری و تمام مزرعه آب زردان	علی کوری		۱۲۷۱	میرحسین بلوچ	۴۶۷-م
مسجد پایین ده خوسف	چهار فنجان نهر نزشت با اراضی	خوسف		۱۲۵۲	کربلانی محمد ابن علی قاسم	۵۱۶-م
مسجد واشان	یک طاقه خرج آب سفلی با پانزده فنجان واشان	لونان		۱۲۹۶	ملا محمد ابن مهدی سرخنگی	۵۳۷-م
حمام واشان و با تعطیلی بر مسجد	نیم روز مزرعه لونان با اراضی	لونان		۱۲۶۶	کربلانی محمد مهدی و زوجه	۷۳۷-م
مصارف متعدد از جمله افطاری، ساخت حوض، رباط، مسجد، کمک به فقراء، مخارج دامادی سادات غریب و ...	رقبات متعدد	متعدد		۱۳۳۸	حاج محمدحسین بیگ ابن احمد بیگ	۵۷۷-م
شانزده فنجان تلاوت قرآن	سی و دو فنجان قناتین شاهزیله با اراضی	شاهزیله		۱۱۹۶	حاج محمدتقی	۶۱۸-م
هشت فنجان مسجد						
هشت فنجان حمام						
مسجد جامع قصبه بیرجند	یک سهم مافرید با ملحقات	مافرید		۱۲۴۱	استاد محمد ابن مهدی	۶۲۵-م
مسجد هریوند	شصت سهم قنات علی مدد هریوند	هریوند	۱۳۵۰		محمدعلی هریوندی	۶۳۹-م
مسجد گنجی	یک فنجان قنات سربیشه با اراضی	سربیشه		۱۳۲۱	ملا عبدالله ابن محمد	۶۴۵-م
جهت احداث مسجد صدیقه طاهره	یک قطعه زمین در بیرجند	بیرجند	۱۳۶۰		سیدابوالفضل کوشه ای و کلاته بجدی	۶۶۳-م
جهت گسترش مسجد امام (حسین ع)	یک قطعه زمین در بیرجند	بیرجند	۱۳۷۳		محمدعلی بوشادی	۶۸۳-م
تعزیه سیدالشهداء و اطعام	نیم روز مزرعه بداسطرخ	بداسطرخ		۱۲۴۹	نجیبه بیگم و ...	۱۳-ن
تعزیه سیدالشهداء و مسجد گل	صد و پنجاه فنجان مزرعه استاد، نیم روز خلیلان، یک باب خانه					
مسجد خراشاد	ده فنجان مزرعه کوچ با اراضی					

